

Nagy Ágnes

A magánélet dokumentációs univerzuma

*Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok
a magániratgyűjtés terepén II.*

Jelen írásom előzményében, a Budapest Főváros Levéltárában folyó magániratgyűjtés tapasztalatainak elméleti áttekintésében a különböző levéltárfelfogások és a magániratgyűjtés viszonyával, a proveniencia elvének szerepével, a családi írott múltnak a családi emlékezetteremtésben betöltött helyével, valamint a gyűjtési gyakorlatunk kérdéseivel foglalkoztam.¹ A levéltári feldolgozó munka következő szakasza az iratrendezés, amelyet szintén elméleti megfontolások összefüggéseibe helyezhetünk. Az iratok családi őrzésének fizikai körülményei, a család által kialakított rendjük, a levéltári fondleírás szempontrendszere és a fondszerkezeti jellemzők feltérképezése a családi múltörzés mellett annak a dokumentációs univerzumnak a levéltári és társadalomtörténeti megismerését is szolgálja, amely a hétköznapi írásbeliség talaján jön létre, és amely a legpregnansabb nyomait a magánirat-hagyatékokban hagyja hátra.

A rendezés párhuzamos útjai

A közigazgatási – a különféle hivatalok és intézmények által termelt – iratokhoz képest a magániratok fizikai mivoltukban is sajátos vonásokkal bírnak. A lakások magánszférájában felhalmozódó és megőrződő dokumentumok a hivatali irattár rendjéhez képest egészen más tulajdonságokkal rendelkeznek: személyes tárgyként kezelik őket, és ekként is viselkednek. A hozzájuk való viszony nemcsak a jogbiztosítás funkciójának szükségességén alapul, hanem érzelmi kapcsolaton, a személyes emlékezésen is. A magánszférában történő őrzésük, tárolásuk a maga egyediségében mutatkozik meg, amikor retikülökbe gyömöszölt évtizednyi bérpapírral, szalagokkal átkötött levélcsomókkal, vagy kis feliratozott csomagokban őrzött hajtincsekkkel találkozunk. A családi iratoknak ez a fajta, a levéltárost zavarba ejtő tulajdonsága a rájuk irányuló, időben és társadalmi közegben is változó levéltári szemléleten is nyomot hagy. Olyannyira, hogy az 1898-ban megjelent úgynevezett Holland kézikönyv – A levéltárak rendezésének és leírásának kézikönyve² – úgy tekint az „úgynevezett családi vagy házi levéltárakra”, mint „ezek általában inkább iromány- és irathalmazok, amelyeket magánszemélyként vagy valamely egyéb szerepkörben, olykor éppenséggel ritkaságok gyűjtőiként szereztek és őriztek meg

¹ A Levéltári Szemle 2021. évi 2. számában jelent meg, lásd: Nagy, 2021b.

² Magyar fordítása 2019-ben jelent meg, lásd: Muller–Feith–Fruin, 2019.

egy nemzetség különböző tagjai vagy egy ház vagy kastély különböző lakói. A családi levéltár iratai nem alkotnak szerves egészet, igen gyakran a legkülönösebb módon gyűltek össze, és nélkülözik a fondra jellemző szerves kapcsolatot, abban az értelemben, ahogyan azt ebben a kézikönyvben tárgyaljuk. Ezért tehát a szokásos értelemben vett fondokra érvényes szabályok nem alkalmazhatók a családi vagy házi levéltárakra.”³ Vagyis a kézikönyv ezen iratok esetében éppen a levéltári iratok legfontosabb meghatározóját, a keletkezés és a megőrzés mikéntjét látta kérdésesnek ahhoz, hogy elismerje szerves jellegüket.⁴ Felfogásunk szerint azonban a tárolási módok – a keletkezés és a megőrzés részeként – árulkodnak a felhalmozó és őrző személy vagy család társadalmi-kulturális és pszichológiai jellegéről, s szokásoknak, társadalmi gyakorlatoknak a lenyomataiként tekinthetünk rájuk. Ennélfogva ezeknek a sajátosságoknak a kontextus megőrzésére irányuló dokumentálása sem mellőzendő azt megelőzően, hogy a levéltári rendezéssel az iratok mintegy steril környezetbe csomagolódnak át.

A családi iratok a magánéletbe ágyazódó fizikai vonásaik mellett gyakran tudatosan kialakított renddel is bírnak. Nem is annyira arra gondolunk, amikor egy-egy családtag a saját személyi iratait tematikus dossziékban, rendszerezve tárolja és őrzi, vagy ezt a rendet akár felmenőinek irataira is kiterjesztve családtagok szerinti dossziékat alakít ki, ugyanolyan logika mentén, mint amivel a levéltári rendezés is dolgozik. Sokkal inkább arra a visszatérő jelenségre, amikor a család valamely tagja az iratokat kronologikus rendbe szervezi oly módon, hogy a családi iratokból és fényképekből egyfajta időben előrehaladó családtörténetet állít össze, lapozhatóan, irattartóba helyezve, lényegében albummá szervezve azokat.⁵ Ez a napjainkban megfigyelhető gyakorlat nem új, a családi iratok kronologikus rendezésének történeti hagyománya van. A 18–19. században végrehajtott családi iratrendezések – amelyeket lajstrom készítése is kísért – a levelezések rendezésében például jellegzetesen ezt az elvet követték.⁶ Sőt ez a szemlélet a levéltári szakmán belül is jelen volt, méghozzá tágabb összefüggésbe illeszkedve a levéltári rendezés egyik paradigmája, a pertinenciális felfogás megnyilvánulásaként, a magániratokra való korlátozódás nélkül.⁷ A történettudomány intézményesülésének időszakában a hazai

³ Holland kézikönyv 3. §-a. Muller–Feith–Fruin, 2019: 75.

⁴ A családi iratok Holland kézikönyv általi kezelését Horváth J. András emeli ki. Muller–Feith–Fruin, 2019: 26. Ez az idegenkedés a hazai levéltártörténetben azonban nem jelentkezett. Muller–Feith–Fruin, 2019: 75.

⁵ Ezt a típust testesíti meg a BFL XIII.81 Szemere–Kürthy–Magyar–Visy család iratai fondunk. Jellegzetes módon eltér a korábban említett két olyan fondunktól, amelyek családtörténeti albumok formájában léteznek (BFL XIII.46 A Grün–Schaller–Gerényi (Gerlach)–Hagenthurn család iratai; BFL XIII.84 Schneider – Szentfűlöpi–König–Hidy család iratai), amennyiben a családi iratok kronologikus elven nyugvó sorba rendezése nem jár együtt az iratok válogatásával létrehozható narratív keret kialakításával. A Szemere–Kürthy–Magyar–Visy fond esetében az iratok válogatás nélkül kerültek időrendben egymás mögé.

⁶ Erre a gyakorlatra utal: Borsa, 1961: 52–53.

⁷ A pertinencia elvének kiegyezés utáni időszakban történő hazai érvényesülését összegzi Horváth J. András a Holland kézikönyv magyar fordításához írt bevezető tanulmányában: Muller–Feith–Fruin, 2019: 42–45.

levéltári munkában bevett gyakorlat volt a kiegyezés után időrendi sorozatok mester-séges kialakítása. Ezt az elvet követte a Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya a családi levéltárak teljes iratanyagának időrendi sorba állításával,⁸ s a frissen felállított Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárát is ezen elv alkalmazásával hozták létre.⁹ A Sárospataki Református Kollégium és a Tiszáninnen Református Egyházkerület levéltárának együttes rendezésében is a szoros időrendbe állítás és az annak megfelelő sorszámozás lett az alap.¹⁰

Az időrendben összeállított iratok mellett, hogy eredeti céljuknak megfelelően lineáris családtörténetként olvashatók, a levéltári munka számára külön tanulságot is hordoznak. Minden másnál világosabban rajzolják ki ugyanis a képet arról, hogy mikor és milyen formában indul az adott család saját maga által megőrzött írott múltja.¹¹ A kezdetet többnyire anyakönyvi kivonatok képezik. Ez az az irattípus, amely távolabbi nemzedékekig nyúlik vissza, mint az egyes családtagokhoz köthető bármilyen más irat, még akkor is, ha az esetek többségében az anyakönyvi kivonatok egy részét később állították ki, mint a rögzített esemény. Sok esetben ugyanis nem maga a felmenő hagyta maga után azokat, hanem egy-egy leszármazottnak volt szüksége rájuk valamilyen alkalommal.¹² Bár a levéltári rendezés az anyakönyvi kivonatok évkörét kiállításuk alapján, s nem pedig az általuk dokumentált esemény időpontjában határozza meg, még ezzel együtt is általános jelenség, hogy a család legrégebbi megőrzött iratai anyakönyvi kivonatok, s csak későbbi időponttal indul meg az egymást követő generációkba tartozó családtagok életpályáját kísérő iratok sorozata. Hasonló a helyzet a családi fényképekkel is, miután a fotók gyakran olyan nemzedéket is dokumentálnak, amely után iratok még nem őrződtek meg. Így az anyakönyvi kivonatokhoz hasonlóan a fényképek is tipikusan olyan műfajt jelentenek, amely a családi múlt legrégebbi, írott dokumentumokat is megelőző rétegét képezi. Mindkét irattípus esetében megfogható az a határ, ami a csak anyakönyvi kivonatokkal vagy fényképekkel elérhető, valamint a már irataikkal is megjelenő generációk között húzódik.

Az iratok család által kialakított és a családtörténet létrehozása által motivált kronologikus rendje azonban nem esik egybe a levéltári rendezés szempontjaival, amely az iratokat családtagokhoz rendeli, azokat pedig családi ágak szerint csoportosítja, a családtagokhoz köthető halmazokon belül pedig tematikus egységeket alakít ki. Ez az eljárás megfelel annak a ténynek, hogy a családi irategyüttesek személyi irathagyatékok sorát

⁸ Ezekre a gyakorlatokra utal: Borsa, 1961: 52–53.

⁹ Muller–Feith–Fruin, 2019: 43.

¹⁰ Muller–Feith–Fruin, 2019: 45.

¹¹ Jó példa erre a BFL XIII.84 Schneider–Szenfűlöpi–König–Hidy család iratainak fondja.

¹² Az iratok későbbi kiállításának tipikus esete a zsidótörvények miatti származásigazolás 1939-től kezdődően, ami a felmenők anyakönyvi kivonatainak beszerzését kényszerítette ki. A származásigazolások részeként összegyűjtött anyakönyvi kivonatok önmagukban is felvetik a kérdést, hogy a rendezés során mit tartunk szem előtt: az iratok keletkezésének kontextusát, vagy a család általi későbbi használatukat, amely elszakad begyűjtésük okától, illetve a történeti kutatás szempontjait, amely számára könnyebben kezelhető egy-egy család összes anyakönyvi kivonatának, keresztlevelének, házassági értesítőjének egy halmazként való kezelése, mint különböző tételekbe való besorolása, például egy adott családtag származásigazolásának irataiként.

tartalmazzák.¹³ Az egyes családtagokhoz köthető iratok rendezése viszont már tematikus elvet követ, s részben az életút szakaszait, részben a munka és a magánélet kettősét, valamint további tematikus kötődéseket tart szem előtt. A családi iratok egy része azonban nem sorolható be ezekbe a családtagok szerinti halmazokba, mert egyszerre több családtaghoz is köthető, vagy éppen a család szimbolikus egységére vonatkozik. Jellegzetes módon ilyenek például a leszármazással kapcsolatos iratok, azaz a házassági anyakönyvi kivonatok, a gyászjelentések, a családfák, a családtörténeti adatgyűjtések és feljegyzések, vagy ugyancsak jellemző csoportként egy-egy család lakhatással, háztartással kapcsolatos, többnyire kollektív jellegű dokumentumai is. A közös családi iratok különválasztása a családi irathagyatékok egyik alapvető belső tagolódásának felel meg, ami szervesen keletkezik az irategyüttes élete során. Míg ugyanis az egy-egy családtaghoz kötődő iratok – többek között okmányok, iskolai bizonyítványok, katonai, orvosi, alkalmaztatással kapcsolatos iratok – egy adott személy élete során keletkeznek és az alatt vannak használatban, addig a családi iratok másik meghatározó csoportját éppen az egymást követő nemzedékek általi folyamatos használat és ezt a használatot szolgáló továbbörökítés jellemzi. Ez utóbbi iratok csak időlegesen tartoznak egy-egy családtag iratai közé, addig, ameddig élete folyamán a használatában vannak, de halála után egy másik családtag, vagy éppen egyszerre több családtag használatába kerülnek át.¹⁴ Bár ennek példaként hagyományosan a nemesi levéltárak birtokjogi irataira szokás hivatkozni, azonban ez a fajta, generációkon átívelő használat a nem nemesi eredetű családok a nem nemesi eredetű családok 19–20. századi, birtokjogi, illetve birtokigazgatási iratoktól mentes hagyatékaiban is ugyanígy jelen van. Sőt, funkciójukat tekintve a háztartással, lakhatással, vagyonnal kapcsolatos iratok pontosan ennek a halmaznak felelnek meg más társadalmi közegekben. Még a nemesi iratok birtokok szerinti csoportosítása is párhuzamra talál az egyes ingatlanokkal, lakásokkal kapcsolatos, számos esetben egymástól elkülöníthető, vagy éppen a család által is elkülönítetten kezelt iratok csoportjaiban. E megfontolások alapján tehát ezen iratok esetében közös családi iratokról beszélünk, mellőzve a családtagok szerinti besorolást.

Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni az eddigi megfontolások alapján azt az igényt sem, amikor egy családtag a családi iratait az általa kialakított rendben kívánja átadni a levéltárnak, e rend későbbi megőrzésének elvárásával. Az ilyen esetekben megjelenő kronologikus rendezés mögött a családi múlttól való gondolkodást meghatározó kulturális minták, hagyományok fedezhetők fel, és még ha a kialakított rend ellentétes is a kutatás igényeivel, a családi karakterbe beépülő jellege miatt megőrzésre érdemes.¹⁵ A teljes irategyüttes kronologikus elvet követő rendezése egy családtörténeti elbeszélés kialakításának leképeződése, s amikor ez a szándék, illetve elgondolás családtörténeti

¹³ „[...] a családi levéltár a személyi levéltárak végtelen sorára bontható.” Bakács, 1960: 162.

¹⁴ Erre a kettéválásra mutatott rá Bakács István a birtokos családok levéltárai kapcsán: Bakács, 1960.

¹⁵ Ennek két jellegzetes esete: BFL XIII.81 Szemere–Kürthy–Magyar–Visy család iratai; BFL XIII.84 Schneider–Szentfülöpi–König–Hidy család iratai. Mindkét esetben kronologikus rendben összeállított családtörténeti albumok kerültek be a levéltárba.

albumok formáját ölti, akkor narratív keretet kaphat kezdő és záró elemek beiktatásával.¹⁶ Mindennek értelmében az általunk követett rendezési elv alkalmazásától, vagyis a családi ágak és családtagok szerinti csoportosítástól ilyenkor eltekintünk.

A család általi és a levéltári rendezés közötti eltérés ugyanakkor a kétféle szemléleti háttér összevetésére is alkalmas. A család által létrehozott rendszert – amely esetében a kiindulási pont az, hogy az iratok egymás mellé helyezése belső kapcsolódások lenyomatait hordozza magában,¹⁷ így jelentéssel bír – és a levéltárosi-történelmi felhasználást meghatározó szemlélet mozgatórugóit egymásra vonatkoztatva kell tisztázni. Erre jó példa az – iratok többféle használatát és jelentéssel való felruházását magába sűrítő – részvétnyilvánító levél. Ezeket a jellegzetesen összegyűjtve, sokszor felcímkézett egységként őrzött leveleket, amelyek keletkezésüket és használatukat tekintve is több társadalmi gyakorlat metszéspontjában állnak, a családi irategyüttesek gyakran tartalmazzák. Létezésük olyan kérdéseket vet fel, mint hogy kihez kapcsolódnak igazán: a halotthoz, vagy pedig a hátramaradó családhoz? S mi a levéltári kezelésüket inkább meghatározó egykori használatuk: a levél funkciójuk, vagy az emlékékezés?

A műfaj eredeti használatának kulcsa levél mivoltában rejlik. A levelezés nyilvánvaló célja a kapcsolat fenntartása, illetve a másik fél biztosítása erről a szándékról. A kondoleáló levelek funkciója ennek megfelelően ugyancsak az, hogy a levélíró kinyilvánítsa a gyászoló családhoz fűződő érzelmi viszonyát a haláleset kapcsán. A részvét kinyilvánítása nemritkán – különösen közelebbi családtagok és barátok részéről – egy hosszabb levélbe ágyazódik bele, így a tágabb levelezés elszakíthatatlanul képezi kontextusukat. Vagyis a leveleknek ez a típusa ugyanúgy a címzettekhez szól, mint bármely más levél, és szerves részét képezi az azok révén kirajzolódó kapcsolatrendszernek, még ha tulajdonképpen egyszerre tartozik az elhunyt kapcsolati rendszeréhez és a hátrahagyott család ismeretségi köréhez is. Az ilyen típusú levelek megőrzési módjának jellegzetességei egy másik szerepre is utalnak. Egységként kezelik és őrzik azokat a haláleset memóriaként egybegyűjtve és feliratozva, amiből az következik, hogy ezek az iratsomók a családi emlékezetben is alapvető szerepet töltenek be, összegyűjtésük, elcsomagolásuk, felcímkézésük és megőrzésük pedig az átmeneti rítusok részeként az iratőrzési szokásokat meghatározó társadalmi gyakorlatként működik. Ily módon az emlékeztetésben betöltött szerepük miatt elveszítik levél mivoltukban rejlő eredeti funkciójukat, mert az emlékezethez kötődő használatuk felülírja azt. A funkcióváltás felveti a dilemmát, hogy egyrészt vajon a család után fennmaradt levelezéshez sorolhatók-e, másrészt, hogy az elhunyt családtaghoz köthetők-e, vagy inkább a család egészéhez. A részvétnyilvánító levelek kontextualizálását érintő döntés annak a függvénye, hogy melyik funkciójukat helyezzük előtérbe, illetve életciklusuk mely szakaszát tekintjük döntőnek, továbbá, hogy

¹⁶ Például a Schneider–Szentfülöpi–Kőnig–Hidy család albumokba rendezett irataiban az édesanya, dr. Hidy Ferencné dr. Kőnig Ágnes 2004-ben bekövetkezett halála jelenti a lezárást az ahhoz kapcsolódó hivatalos iratokkal és magánlevelekkel, lásd: BFL XIII.84 7. album

¹⁷ A hazai levéltári irodalomban Bakács István már hangsúlyozta ezt 1960-as évekbeli írásaiban. Bakács, 1960: 160. és 162.

mennyiben részesítjük előnyben a kutatás szempontjait, amit nyilván a levelek egy sorozatként kezelése könnyíthet meg.¹⁸

Egységes fondleírás és a fondszerkezeti feltárás

Budapest Főváros Levéltára magánirati referenciáján az immáron másfél évtizede intenzívvé vált magániratgyűjtési tevékenység nyomán eljutottunk arra a szintre, hogy megkezdjük a bent lévő fondok rendezésén túlmenő áttekintő feltárását.¹⁹ Célunk a fondok keletkezésének, az irategyütteseket hátrahagyó személyek és családok társadalmi-kulturális jellemzőinek vizsgálata mellett az, hogy a fondok műfaji struktúrájának megállapítása révén egyfajta térképet kapjunk a társadalmi-kulturális jellemzők mentén. A fő kérdésünk az, hogy a személyi és családi iratok intenzív termelése és nemzedékeken keresztül történő megőrzése milyen, az iratokban is nyomot hagyó társadalmi és kulturális sajátossággal, mentalitásbeli jellemzőkkel hozható összefüggésbe. Az átfogó feltérképezés képet adhat az irategyüttesek tipikus vagy éppen atipikus forrásairól és összetételéről, amely kép a továbbiakban magát a gyűjtést is orientálhatja. Rávilágíthat potenciális gyűjtési terepekre, célcsoportokra, illetve segíthet a történeti értékkel nem bíró felajánlások kiszűrésében azáltal, hogy viszonyítási pontokat biztosít a töredékes iratok történeti értékének felismerésében, meghatározásában. A nemzetközi szakirodalomban is megfogalmazott megállapítás, hogy a magániratgyűjtést nem lehet kezdeményező módon és célirányosan végezni, ennek ellenére a potenciális beadók és a gyűjtésben követett elsődleges szempontok meghatározása mégis fontos.²⁰ A látókörünkbe kerülő töredékes, néhány – döntően hivatali – irattípusra korlátozódó, ezért első pillantásra értéktelen irategyüttesek például éppen a családi irathagyományozás többféle gyakorlatainak megismerésére irányuló feltáró munka nyomán kaphatnak értéket. A többgenerációs írott hagyatékokkal nem rendelkező társadalmi csoportok esetében a töredékes hagyatékok ritkaságuk, az adott személy vagy család írott múlttal való kapcsolatának hiánya miatt lehet érdemes megőrzésre, reprezentatív típusként. E tulajdonságuk azon-

¹⁸ A kondoleáló levelek véleményem szerint nem annyira az elhunythoz, mint inkább a családhoz kötődnek, aminek kiváló példája egy gyermek elhunytával érkezett részvétnyilvánítások összessége és emlékként való megőrzése (BFL XIII.78 Sattler család iratai. Sattler Hedda halálára érkezett kondoleáló levelek, 1935). Mivel keletkezésük a címzettek kapcsolatrendszerében gyökereznek, s részvétnyilvánító tartalmuk is számos esetben egy tágabb levélbe ékelődik be, érdemes a levelezés részeként kezelni őket. Tanulságos erre vonatkozóan Benda Kálmán és Németh Balázs értelmiségi családi levéltárak rendezését érintő javaslata, amely szerint külön csoportot érdemes kialakítani az egyes családtagokhoz köthető iratokon belül az illető „halálával és temetésével kapcsolatos iratokból”. Ennek megfelelően az Imre család levéltárának rendezését bemutatva a családhoz írt részvétleveleket ahhoz a családtaghoz rendelték, akinek a halála alkalmával születtek. (Benda–Németh, 1956: 55. és 62.) A jelek szerint nem merült fel bennük a gondolat, hogy a kondoleáló levelek a levelezés részeként is kezelhetők lennének.

¹⁹ A BFL-ben 2006-ban indult el a rendszeres és azóta is folyamatos gyűjtőtevékenység. Ezt megelőzően is folyt magániratgyűjtés, azonban szórványos jelleggel.

²⁰ „Identifying potential donors and evaluating priorities for acquisition are essential activities in private archives.” (Fisher, 2015: 109.) Rob Fisher több gyűjtési kísérletre hivatkozva vonja le a következtetést, miszerint a magániratokra irányuló célzott gyűjtés meglehetősen kis hatásfokkal működik.

ban csak az összehasonlítás nyomán mutatkozik meg, mivel a legkevésbé sem magától értetődő, mit is jelent a „ritka” vagy az „egyedi” jelzővel ellátott magánirat-együttes.²¹

Ahhoz viszont, hogy a családi fondok, illetve az azokat létrehozó családok összevethetőek legyenek egymással, egységes leírási szempontrendszerre van szükség, amelyet a feltérképező munka részeként dolgozunk ki. Ennek egyrészt az adott család származását, történetét, társadalmi elhelyezkedését kell felölelnie, másrészt a fond időbeli és nemzedéki kiterjedtségét, valamint a fondot alkotó iratok tartalmi jellegzetességeinek, azaz irattípus szerinti összetételének, struktúrájának, keletkezési idejének, s az azokban megjelenő tipikus eseményeknek, tartalmi súlypontoknak a kimutatását kell szolgálnia.

A fondképző családok leírásánál a következő elemekre fordítunk kiemelt figyelmet. Gyakorlatunkban a fondleírás szerves részét képezi a leszármazási táblák összeállítása, részben az irathagyatékokban található leszármazási iratok – anyakönyvi kivonatok gyászjelentések, családtörténeti adatgyűjtések, családfák –, részben az ezt kiegészítő családtörténeti kutatás alapján. Amennyiben ez lehetséges, célszerű egy-két generációval az iratokat hátrahagyó első generációtól időben visszafelé menni a leszármazási adatok összegyűjtésében, hogy a család származása, társadalmi mozgása láthatóvá váljon. A földrajzi és társadalmi mobilitás nyomon követéséhez a születési és halálozási időpontok mellett feltétlenül szükség van a településnevek feltüntetésére is, sőt a házassági időpontok és helyszínek rögzítése is nélkülözhetetlen, ahogy a foglalkozási adatok is részét képezik a leszármazásnak. A családi fondok leírásában kiemelt szerepet kaphat a családok térbeli mobilitási pályája, amihez a leszármazási adatok részeként elengedhetetlen a születési és halálozási helyek feltüntetése, valamint az egyes családtagok életpályája során bekövetkezett térbeli, települések közötti mozgások leírása. Ehhez tartozik szervesen a budapesti bevándorlás körülményeinek feltárása is. Az egyes családok összehasonlításának egyik kulcselemét a Pest-Budára, illetve Budapestre történt bevándorlásban látjuk. Melyik generáció és mikor érkezett a fővárosba? Milyen társadalmi csoportot képviselt a bevándorló családtag? Milyen vidékről, országrészből érkezett a fővárosba és mi célból, milyen életkorban? Bevándorlása és letelepedése együtt járt-e egy helyi családba történő beházasodással? Hogyan kapcsolódik össze, milyen mintázatokat mutat a bevándorlás és a házassági stratégia? S a vándorlási utaknak nemcsak az országok, országrészek, megyék vagy települések közötti mozgások leírása képezi részét, hanem a fővároson belüli lakhelyváltoztatások is.

A családfák, illetve leszármazási táblák kirajzolódó szerkezete önmagában is számos jellegzetességet mutat az adott család szerveződéséről, strukturális jellemzőiről. Nemcsak a térbeli és foglalkozási mobilitás válhat láthatóvá, hanem a házassági minták is a generációk egymásutánjában. Jellemző mintázat jelenhet meg a házastársak megválasztását illetően,²² vagy egyedi vonások mutatkozhatnak meg a család történetében, mint például a nőágon érvényesülő kontinuitás, a női ág dominanciája, vagy egyfajta szim-

²¹ Ezt a kérdést érintve Pollard kritizálja a levéltári irodalomban az iratértékelés témájával kapcsolatosan használt ilyenfajta jelzők ürességét és az értékelési útmutatók körkörös jellegét. Pollard, 2001: 145.

²² A házassági minta ismétlődése vált például láthatóvá a Magyar család leszármazási táblájának összeállítása nyomán. BFL XIII.81 Szemere–Kürthy–Magyar–Visy család iratai.

metrikus jelleg testvéri ágakon.²³ A leszármazások összeállítása a generációk egymás mellé állítását is lehetővé teszi a többgenerációs családi hagyatékok összehasonlításában, s a nemeket elkülönítve az egyes férfi és női generációk különböző fondokban való párhuzamos jelenlétét is meg tudja mutatni. Az iratokat hátrahagyó egyének születési idejének összevetésével az eltérő fondokban azonos generációk jelenléte mutatható ki.²⁴

A leszármazási tábla összeállítása ugyanakkor más tekintetben is alapot nyújthat a családi fondok áttekintéséhez. Segítségével hálóként vetíthetjük egymásra a leszármazási rendet és az iratok nemzedékek, családi ágak és családtagok szerinti szerkezetét, ezzel megfoghatóvá téve egy adott irathagyaték alapszerveződését. Tisztázni szükséges ugyanis, hány nemzedéket fog át az adott irathagyaték, valamint azt, hogy hol kezdődik a család írott emlékekben őrzött története a család irataiban nem dokumentált nemzedék(ek)hez és időszakokhoz képest. Majd ezeket a generációkat egy idővonalon elhelyezve összevethetővé tehetjük őket a többi fondban megjelenő nemzedékekkel. Az iratok által lefedett nemzedékek száma és azok időbeli elhelyezkedése ily módon alapvető információt nyújt a családi irathagyatékok felméréséhez, azok egymással való összevetéséhez. Az írott családi múlt, illetve emlékezet indulását képviselő iratokat, fotókat a leszármazási tábla révén a család vertikális, azaz kronologikus és generációs, másrészt horizontális, azaz rokonsági rendjében helyezzük el, a család rendszerében látatva az egyes családtagokat. S ugyanígy megmutatkozik az is, hogy a család mely ága vagy ágai hagytak hátra és őrizték meg irataikat, s melyek nem.

Az irataik által képviselt nemzedékek megragadása ugyanakkor kérdéseket is felvet. Nem magától értetődő az első olyan generáció meghatározása, amely iratokat hagyott maga után. Érdemes különbséget tenni azon esetek között, amikor inkább csak a felmenőkre vonatkozó iratokról beszélhetünk (egy-egy szál irat, töredékek) családtagok szerinti elkülönítés nélkül, és amikor már egy-egy családtaghoz, annak életpályájához köthetjük azokat. Sokszor az iratanyag kezdő éve jóval korábbra nyúlik vissza, mint amikortól iratokat hátrahagyó nemzedékekről beszélhetünk, így az évkör és az iratokban megjelenő generációk száma gyakran nem vág egybe. Az évkör kiterjedtsége nem feltétlenül jelenti a lefedett nemzedékek nagyobb számát is. A családi iratok őrzésének társadalmi gyakorlatát vizsgálva mindenképpen külön kell kezelni a felmenőkre vonatkozó töredékes iratok őrzését és a családtagok szerinti irathagyatékok őrzését.

Az iratok és a fényképek kettőse szintén nehézséget jelent az egyes fondokban megjelenő generációk meghatározásában. Ha a fényképeket az iratok egy fajtájának tekintjük, akkor az iratokat hátra nem hagyó, de a fényképeken megjelenő nemzedékeket, családtagokat is számításba kell venni. Ugyanakkor szükséges, hogy különbséget tegyünk iratokat is hátrahagyó és iratokat hátra nem hagyó nemzedékek között, hiszen az iratok generációnkénti családi őrzése az egyik meghatározó szempontunk a magániratok fennmaradásának vizsgálatában. Ha társadalmi-kulturális gyakorlatként tekintünk rá,

²³ Lásd például: BFL XIII.72 Kovács–Bugsch–Havasy–Nyárasdi család iratai; BFL XIII.81 Szemere–Kürthy–Magyar–Visy család iratai

²⁴ Nagy, 2019: 55.

akkor információt hordoz az az adat, hogy hol kezdődik a családi iratok megőrződése, és hol van a határ a csak fényképekkel és a már iratokkal is elérhető generációk között. Mindezek alapján a családi fondok leírásában a megjelenő rokonsági főágak és a nemzedékek számának meghatározása mellett érdemes megkülönböztetni a felmenőkre vonatkozóan együttesen kezelt iratok kezdő évét, az egyes konkrét családtagokhoz köthető iratok kezdő évét, s a fényképeken megjelenő generációk kilétét és az erre alapozott évkört.

Műfaji struktúra és a hétköznapi írásbeliség

A családi fondok összességét felölelő összehasonlító feltérképezés másik aspektusát az irategyüttesek műfaji struktúrája képezi. Abból a levéltári alapelvből kiindulva, amely szerint a fondot létrehozó entitás jellege a fondszerkezetben is tükröződik, az irathagyatéokra jellemző összetétel magyarázatát az adott család történetében és karakterében kell keresnünk. Azt, hogy mi keletkezik és őrződik meg egy-egy család többgenerációs életútja során, ugyanúgy megfigyelés tárgya, mint ahogy a közigazgatási iratok esetében magától értetődő az intézménytörténet, a hivatali ügymenet és az iktatási rendszerek megismerése a levéltári hagyomány alapján. A tipikus és atipikus vonások tisztázásához, az általános jelenségek, illetve a variánsok skálájának megismeréséhez viszont csak a fondok összességének vizsgálatára támaszkodhatunk megfigyelve a személyi-családi iratok termelődésének, illetve nemzedékeken keresztüli megőrzésének a gyakorlatát.

A családi fondok alapszerkezetének vizsgálatában egymással párhuzamosan kétféle szempontot kell érvényesítenünk. Egyfelől meg kell állapítanunk, hogy mely családi ágaktól őriztek meg egyáltalán iratokat, s mely ágak maradnak homályban, mintegy kívül esve a család írott múltján. Az e tekintetben tetten érhető aszimmetria a család belső rendszerének, az egyes ágak közötti egyensúlytalanságnak, erőviszonyoknak a tükröződéseként értelmezhető. Másfelől az irategyütteseknek az irattípusok, műfajok szerinti és az adott család karakterét tükröző összetételét vizsgáljuk azzal a céllal, hogy szabályosságokat, mintázatokat figyeljünk meg.²⁵ Ez a leírás túllép a rendezés során kialakított és a jegyzékekben feltüntetett, a család tagolódását sorozatokban és alsorozatokban, a tematikus elvet pedig tételek és altételek formájában követő levéltári egységeken, amelyek nem műfaji elvek szerint tagolják az irategyütteseket.²⁶ A műfaji szerkezet láthatóvá tétele, majd ennek alapján társadalmi-kulturális mintázatok megfigyelése a leírás egy további szintjét képezi. A fondok műfaji tagolódásából a hétköznapi írásbeliségben zajló iratkeletkezés és az írott hagyatékokban testet öltő családi múlt megőrzésének történetileg változó gyakorlatához juthatunk el,²⁷ amely egyúttal a magánélet szférájának írásbeli lenyomatáról és örökségéről nyújt egyfajta rendszerezett, a megismerés lehetőségeinek határait is kijelölő képet a budapesti múltból.

²⁵ Ilyen értelemben használja a fondszerkezet terminust Horváth J. András. Lásd: Horváth, 2019.

²⁶ Néhány esetben van egybeesés a levéltári egységek és a műfaji struktúra között, mint például a családi fényképek, valamint a levelezések külön kezelt sorozatainak esetében.

²⁷ E megközelítés kifejtését lásd: Nagy, 2021a.

Ehhez a magániratok termelését és megőrzését társadalmi gyakorlatként kell szemlélünk, és a műfajokat a maguk történetiségébe kell helyezni. Az egyedi konstellációk értelmezéséhez képet kell alkotnunk arról is, hogy milyen események, történések, viszonyok hagytak egyáltalán írott nyomot maguk után a 19. és a 20. századból. A családi fondokat alkotó iratok műfaji összetételének, keletkezési idejének, tipikus eseményekhez kötődésének és ezáltal egyfajta súlypontjainak feltérképezésében a 19. és a 20. század történeti eseményeinek irathagyatékokban megfigyelhető tükröződéseiből is kiindulhatunk. S nemcsak az a kérdés, hogy milyen írott nyomok maradtak fenn többé vagy kevésbé tipikus módon, hanem az is, hogy milyen írott nyomok keletkezése és fennmaradása volt lehetséges egyáltalán, formálva az emlékezés kereteit.²⁸ Mi az, amit a 19. és a 20. század a magánélet írott kereteiként egyfajta „dokumentációs univerzumként” megteremtett,²⁹ s milyen funkciók, használati módok vezetnek ezen írott nyomok nemzedékeken keresztül történő megőrzéséhez? S mi az a szerkezet, ami egy család saját maga által őrzött írott múltjaként ezekből a társadalmi-kulturális környezet által adott keretektől egyáltalán létrejöhet? Ehhez a megközelítéshez, azaz a magánélet dokumentációs formáinak és rendszereinek megértéséhez támpontokat nyújthat a hétköznapi írásbeliség jelenségegyüttesének – a kulturális antropológia, társadalomtörténet és irodalomtörténet által kialakított – kutatási területe, valamint a levéltártudomány által az intézményes dokumentációs rendszerekről felhalmozott tudás.³⁰ A levéltártudomány és a társadalomtörténet szemléletének és eredményeinek ötvözése és a magánirati fondok levéltári feltárásában történő integrálása lényegében egyazon elemzési tárgy eltérő fogalomkészlettel és metódussal való körbejárását és leírását biztosíthatja számunkra.

A társadalomtudományos önreflexió parancsa

A levéltári magániratgyűjtés hatalmas tökét jelent a kortárs társadalomtudományok területén. Egyrészt az utóbbi húsz év nemzetközi társadalomtörténeti irányzatainak metszéspontjában áll,³¹ másrészt az iratokkal való napi szintű érintkezésből fakadó tapasztalatok előnyével is bír. A gyűjtőtevékenység és az eredményeként felhalmozódó iratanyag egy olyan összetett és rendkívül kiterjedt jelenségegyüttes részeként értelmezhető, amelynek sarokpontjait a családi múlt-tudat és önmeghatározás, az emlékezet és a hétköznapi

²⁸ Az emlékezést és egyben felejtést meghatározó társadalmi keretek kérdéséhez lásd: Assmann, 1999: 36–37.

²⁹ A „dokumentációs univerzum” kifejezést az amerikai gazdasági levéltárak iratértékelési módszerének, az úgynevezett Minnesota módszernek a bemutatása kapcsán említi Köcze László, Mark A. Greene és Todd J. Daniels-Howell munkája nyomán. (Köcze, 2013: 36.) Bár a terminus eredeti használata szerint a levéltárba bekerülő iratok és a publikált, azaz könyveszeti anyagok (például statisztikák) által együttesen alkotott információhordozó halmazát fedik le, magam a kifejezést módosított értelemben veszem át.

³⁰ A megközelítéshez lásd: Nagy, 2021a.

³¹ Olyan egymást követő, illetve egymás mellett élő irányzatokra gondolok itt többek között, mint a kulturális fordulat, az egodokumentumokra irányuló érdeklődés, az emlékezet kérdésköre, vagy a személyes történelem fogalma.

írásbeliség történetisége, valamint az érzelmetörténet jelöli ki. A gyűjtést végző levéltáros kikerülhetetlenül a családi múlt és a családi magánemlékezet intézményesülésének a közvetítő csatornája: tevékenységével maga is alakítja a társadalom múlthoz való viszonyát. A levéltár intézménye pedig kialakulásától kezdve az írásbeliség letéteményese: a jövő számára való dokumentálás, az írásbeli nyomok megőrzésének felszentelt helye, a dokumentációs formák és gyakorlatok történeti lerakata.

Mindezek az adottságok arra figyelmeztetnek, hogy a levéltári magániratgyűjtésnek érdemes társadalomtudományos (ön)reflexió tárgyát képeznie, önmagát ilyen igénnyel megfogalmaznia, s az így kialakított önmeghatározásával lépnie a szakmai és a laikus nyilvánosság elé. A teoretikus keretek és gyakorlati tapasztalatok rendelkezésre állnak ahhoz, hogy ez a fajta levéltári munka a nemzetközi tendenciákhoz kapcsolódva, azokba tudatosan integrálódva a társadalomtudományos, illetve társadalomtörténeti gondolkodás megújulásának egyik hajtóerejeként működjön. Ami e téren a magániratgyűjtő levéltári munka számára az igazi kihívást jelenti, az az eddigiekben bemutatott és a magániratokkal dolgozó levéltárosok által földrajzi helytől függetlenül egyformán érzékelhető jelenségegyüttes leírasi módjának megtalálása, illetve megteremtése. Ez az, amihez jelenleg még nincs meg a kidolgozott és kipróbált eszközkészletünk, s aminek hiánya, mint vívódással kísért tapogatózás a nemzetközi levéltári szakirodalomban is tematizálódik.³² Az egyik alapozó lépés itt annak a történeti időben változó, kulturálisan tagolt mentális eszköztárnak a megismerése lehet, amely a családi öndokumentáció és önmemorializáció kereteit adja egy adott korban, s amelynek a megismeréséhez a már levéltárba került magánirat-együttesek strukturális elemzése kiindulási alapot nyújthat.

Szakirodalom

- Assmann, 1999 = Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999.
- Bakács, 1960 = Bakács István: A családi levéltárak szerkezeti problémái. Levéltári Közlemények, 1960. 31. sz. 160–174.
- Benda–Németh, 1956 = Benda Kálmán – Németh Balázs: Értelmiségi családok levéltárának rendezése. Levéltári Híradó, 1956. 4. sz. 53–69.
- Borsa, 1961 = Borsa Iván: A családi levéltárak szerkezeti problémái. Levéltári Közlemények, 1961. 32. sz. 48–55.
- Cunningham, 1996 = Cunningham, Adrian: Beyond the Pale? The „flinty” relationship between archivists who collect the private records of individuals and the rest of the archival profession. Archives and Manuscripts, 1996. 1. sz. 20–26.

³² Riva A. Pollard Adrian Cunninghamet idézve „tépelődségről” beszél: „This sentiment is shared by critic Adrian Cunningham, who laments that personal records archivists are left to «puzzle over the relevance and applicability of archival theory to our particular circumstances.»” (Pollard, 2001: 140.) A hazai levéltári írásokban ugyanakkor meg sem jelenik a probléma.

- Fisher, 2015 = Fisher, Rob: Donors and Donor Agency: Implications for Private Archives Theory and Practice. *Archivaria*, 79 (Spring 2015). 91–119.
- Köcze, 2013 = Köcze László: Gazdasági gyűjtemények és levéltári értékelés az Egyesült Államokban. *Levéltári Szemle*, 2013. 4. sz. 31–47.
- Muller–Feith–Fruin, 2019 = Muller, Samuel – Feith, Johann Adrian – Fruin, Robert: A levéltári rendszerezés és iratleírás kézikönyve. Budapest [2019].
- Nagy, 2019 = Nagy Ágnes: Iratokba foglalt családi múlt. Lélek és történelem: Kezdet. Az ELTE BTK Történeti Kollégiumának konferenciája (2018. október 17.). Szerk.: Papp Barbara, Budapest, 2019. 49–73.
- Nagy, 2021a = Nagy Ágnes: Családi öndokumentálás és családi irathagyományozás: a levéltári és a társadalomtörténeti megközelítés lehetőségei. *Sic Itur ad Astra*, 2021. 73. sz. 153–175.
- Nagy, 2021b = Nagy Ágnes: A magánélet dokumentációs univerzuma. Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok a magániratgyűjtés terepén. *Levéltári Szemle*, 2021. 2. sz. 56–81.
- Pollard, 2001 = Pollard, Riva A.: The Appraisal of Personal Papers: A Critical Literature Review. *Archivaria*, 52 (Fall 2001). 136–150.